

УДК 930

FEATURES OF THE NATIONAL-DEMOCRATIC MOVEMENT IN ESTONIA UNDER SOVIETIZATION (1940 – 1990): HISTORIOGRAPHICAL NOTES AND APPROACHES TO THE TOPIC

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В ЕСТОНІЇ В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ (1940 – 1990): ІСТОРІОГРАФІЧНІ ПОТЯТКИ ТА ПІДХОДИ ДО ТЕМИ

Kartashov M.O. / Карташов М.О.*1st year master's student majoring in B9 «History and Archeology»
студент 1 курсу магістратури спеціальності В9 «Історія та археологія»***Mykhaylyuk V.P. / Михайлюк В.П.***d.hist.s., prof. / д.іст.н., проф.*

ORCID: 0000-0002-8458-0617

*Department of History, Archeology and Tourism**Кафедри історії, археології та туризму**Volodymyr Dahl East Ukrainian National University:**17 John Paul II St., Kyiv, 01042**Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля:**вул. Іоанна Павла II, 17, м. Київ, 01042*

Анотація. Стаття присвячена висвітленню питань про особливості процесів виникнення і розвитку національно-демократичного руху в Естонії у період радянської 1940-1990 рр.

Значна увага приділена джерелознавчому та історіографічному оглядам. Акцент зроблено на розгляді та аналізі зарубіжних джерел та англомовних і українських наукових публікацій.

Джерела містяться в наукових та офіційних інституціях.

Чільне місце серед них займає «The Singing Revolution» – («Співоча революція») – історична довідка, яка представляє стислий, але інформативний огляд хронології подій 1987–1991 та опис ролі культурних практик національно-демократичного руху.

Серед інших інституцій виступають Естонський Інститут Історичної Пам'яті (Eesti Mälu Instituut (Estonian Institute of Historical Memory)). Він має матеріали, які важливі для аналізу політики пам'яті.

Також цінні і документи Fraser Institute – збірки про суспільно-політичні передумови пострадянського розвитку Естонії, 2022–2024 років видання.

LSE Ideas – теж аналітичні звіти – збірники і звіти про Балтію та містять корисний компаративний матеріал для розділів про сутність та наслідки національно-демократичної мобілізації.

ResearchGate, 2024–2025 рр. (Дослідження поколінь та мобілізації — репозитарні матеріали) — надають приклади біографічних/мікрокогортних підходів до вивчення національної опозиції; важливі для методології (як реконструювати соціальну базу рухів).

Аналіз публікацій структуровано відповідно наступних ознак: 1) зарубіжні та українські; 2) фундаментальні та інші; 3) тематичне спрямування.

Це сприяло більш глибокому вивченню проблеми та визначенню суті та специфіки подальших наукових розвідок для підготовки монографічного дослідження.

Ключові слова: Національно-демократичний рух, період радянської, особливості прояву руху в Естонії, «The Singing Revolution»-(«Співоча революція»), Естонський Інститут Історичної Пам'яті (Eesti Mälu Instituut (Estonian Institute of Historical Memory)), монографічні

дослідження.

Вступ

Актуальність. Умови радянзації в Естонія (1940 – 1990 рр.) створили специфічне політичне, соціокультурне та національно-демократичне середовище, яке залишалося під радянським контролем. Водночас протягом цього періоду стихійно розвивалися напівофіційні, та навіть майже підпільні форми національно-демократичного руху. Вивчення цих процесів має важливе значення для розуміння трансформації балтійських суспільств, процесів легітимації нової незалежної держави після 1991 р., а також впливу радянської спадщини на політичну культуру. Актуальність теми особливо підсилюється сучасними геополітичними викликами, зокрема з боку Росія, і необхідністю осмислення історичного досвіду національно-демократичних сил у контексті авторитарних імперій.

Ця стаття започатковує вивчення авторами означеної теми і за мету визначає насамперед проведення історіографічного огляду та окреслює деякі підходи до вивчення проблеми. Сама проблема майбутнього ґрунтовного монографічного дослідження буде спрямована на аналіз особливостей («специфіки») національно-демократичного руху в Естонії в умовах радянзації, показ його еволюції, стратегій, взаємодії із радянською владою, а також появи чинників трансформації у пізніші радянські роки.

Основний текст.

Сучасні дослідження попередників (після 2020 р.). За останні п'ять років з'явилася низка робіт і публікацій, у тому числі і новітні опубліковані джерела, які безпосередньо стосуються національно-демократичних процесів в Естонії у період радянзації (1940–1990). Вони вводять у науковий обіг новий фактичний матеріал (джерела), та аналізують (наукові публікації) ті явища, які були каталізаторами національної мобілізації з 1980-х рр., зокрема екологічні протести, культурні практики, політику пам'яті тощо.

Ці джерела та публікації можна умовно поділити на дві змістовні групи: 1) зарубіжні (естонські та інші англomовні); 2) українські. Розглядаються в

основному публікації сучасні, опубліковані після 2020 р.

I. Зарубіжні.

Вони, у свою чергу, поділяються на джерела та авторські наукові.

Джерела містяться в наукових та офіційних інституціях. Чильне місце серед них займає «The Singing Revolution» («Співоча революція») – історична довідка (офіційні/популярні ресурси), яка представляє оновлені матеріали про роль масових співів та культурних заходів у процесі формування та розвитку національно-демократичного руху в Естонії. Вона надає стислий, але інформативний огляд хронології подій 1987–1991 та опис ролі культурних практик, що корисні для ілюстрацій та синтезу культурного аспекту руху [1].

Естонський Інститут Історичної Пам'яті (Eesti Mälu Instituut (Estonian Institute of Historical Memory)) — займається збором і дослідженням пам'яті про комуністичний період у Естонії; його матеріали важливі для аналізу політики пам'яті та архівних ініціатив у пострадянський час [2].

Fraser Institute (аналітичний звіт) – збірки про пострадянський розвиток Естонії, 2022–2024 рр. видання), що надають можливість огляду трансформації Естонії після 1991 р. з глибоким аналізом передумов. Особливо корисний матеріал секції «наслідки радянського періоду», який пояснює «зв'язок між суспільною мобілізацією 1980-х і пізнішою економічною/інституційною трансформацією» [3].

LSE Ideas – теж аналітичні звіти – збірники і звіти про Балтію та її реакцію на зовнішні загрози; містять корисний компаративний матеріал для розділів про сутність та наслідки національно-демократичної мобілізації на безпекову і зовнішню політику [4].

ResearchGate, 2024–2025 (Дослідження поколінь та мобілізації — репозитарні матеріали) — надають приклади біографічних/мікрокогортних підходів до вивчення національної опозиції; важливі для методології (як реконструювати соціальну базу рухів) [5].

Серед **фундаментальних праць** виокремлюється дослідження Мейкі Вулфа (Meike Wulf) – «Боротьба за офіційне визнання спогадів «переселеної»

групи в пострадянській Естонії». У цій праці розглядається політика пам'яті, що панувала у радянський період і аналізується процес про те, як радянське минуле і національні наративи були переосмислені після 1990-х рр. Досліджуються питання національного руху та ідентичності в Естонії, розкриваються підвалини суті пагубних змін в усвідомленні свого національного «Я», та даються ґрунтовні пояснення того, як радянський період та мемору-політика вливали на національно-демократичний рух [6].

У праці «Етнічний страх, комуністична наука про національності та естонський національний рух з 1970-х до 1980-х років», що побачила світ у виданій у 2023 році колекції «Страхи на кордонах у регіоні Балтійського моря з 1918 року», досліджуються часи 1970-80-х рр. про те, як радянська національна політика і етнічні тривоги впливали на національний рух Естонії. Зміст безпосередньо відповідає темі «національно-демократичного руху» у радянський період [7].

Представляє, особливо для аналізу ролі населення, правових традицій і інституцій у відновленні незалежності, розділ колективного наукового видання «Посткомуністичні трансформації в країнах Балтії» (редактор Велло Петтай) під заголовком «Демографічна неперервність та конституційна політика в балтійських реставраціях» [8].

Інші публікації також побачили світ після 2020 р. Серед них, за змістом, цікавими та значими уявляються висновки дисертаційного дослідження Теле Тонісманна (Tõnismann, Teele) «Реформи фінансування досліджень у країнах Балтії: інституційна спадщина, інтернаціоналізація та конкуренція з 1988 до середини 2010-х років». Вони охоплюють лише частково період, що вивчається, але надають багату інформацію з питання, як соціальні інститути трансформувалися під впливом національно-демократичних чинників [9].

Дослідження рухів у трьох балтійських країнах, включно з Естонією, міститься у дописі Йорґе Хакманна «Балтійські національні рухи, 1986-1992. Походження, траєкторії, програми». Загальні характеристики, що надані автором, дуже корисні для здійснення порівняльного аналізу та виявлення

відмінностей [10].

Ціла низка наукових доробок висвітлює питання, що дотичні до теми нашої статті. Зокрема, публікація Айгі Рахі-Тамм «Естонська «Мала Пісенна Революція» 1960 року: від спонтанних практик до ідеологічних маніпуляцій» аналізує фестиваль співу в Таллінні 1960 р., коли колективні співви виступали не лише культурною, але й політичною формою протесту [11].

Дописувач Юха Пентікайнен у статті Скандинавського журналу військових досліджень на початку 20-х років опублікував статтю «Від «Армії істориків» до «Армії професіоналів»: історія та стратегічна культура в Естонії». У ній обґрунтовані положення про засади формування в історичних колах Естонії національних наративів та стратегічної культури наприкінці 1980-х, та розкриває чинники та зв'язок між національно-демократичним рухом і державотворенням у пізньорадянський період та особливо наголошує на збереженні цієї єдності [12].

При узагальненні слід виокремити ще один аспект про необхідність звертання до зарубіжних, зокрема естонських, джерел та публікацій.

По-перше, статті про роль інтелігенції та окремо – істориків, у відновленні державності (Tartu/Estonian historiography studies, оновлення після 2020 р.) – «historians as nation-builders» (репозитарії, академія) – наочно демонструють та пояснюють інституційні й кадрові аспекти національно-демократичного руху [13].

По-друге, вони надають оригінальний матеріал, який дозволяє більш глибоко розуміти витоки, спрямованість, сутність та результати національно-демократичного руху в Естонії за радянські часи та співставляти його з відповідним досвідом прибалтійських та держав світу.

По-третє, у цьому відношенні слід підкреслити важливість публікацій, особливо збірних матеріалів та case-studies (онлайн-довідки, академічні рецензії в серії Mäetagused / Folklore Studies – випуски 2020–2024 pp.), з матеріалами про національну пам'ять.

По-четверте, неоціненну вагомість мають статті-огляди про Phosphorite War

у сучасних наукових оглядах / базах (2020–2023 рр.). Вони наочно підтверджують факт, що Phosphorite War є каталізатором «Singing Revolution» в Естонії.

По-п'яте, дуже корисними постають оновлені видання/перевидання праць про *Singing Revolution* і масову культуру.

II. Українські дослідження.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки стосовно теми нашого дослідження, можна виокремити два важливих моменти.

Перший, загальнотеоретичний, що впливає з науково-теоретичної значущості проблеми формування національно-демократичних рухів в зарубіжних країнах загалом, та в Естонії, зокрема. Другий базується у практичній площині реалізації теоретичних висновків в практиці повсякденного життя.

У зв'язку з цим, на думку авторів статті, у відношенні до сучасної українській історичній спадщині та історіографії є, та поступово зростає інтерес до проблематики радянзації країн Балтії, демократичних трансформацій у пострадянський період та осмислення досвіду національно-демократичних рухів як чинника суспільного оновлення. Він реалізується у публікаціях українських дослідників.

Насамперед це стосується **фундаментальних праць та тематичних наукових збірок.**

Серед вагомих виокремимо колективну монографію «Балтійські країни у ХХ столітті: досвід виживання між імперіями» з розділами про окупацію, радянізацію, культурну політику. У розділах розкрита та обґрунтована балтійська стратегія виживання та інтеграції у європейського та світового співтовариств як можливий орієнтир для української політики, означені загальні методи та форми відстоювання самоідентичності й незалежності [13].

Змістовною є і монографія С.В. Кириленка «Національні рухи в Центрально-Східній Європі у 1950–1980-ті рр.». Дослідження присвячено розкриттю процесів виникнення та прояву діяльності національних, етнічних та

політичних рухів в Прибалтійських країнах у другій половині XX століття. Автором проведено аналіз дій учасників за відновлення політичної самостійності та культурної ідентичності. Водночас розкрита стратегія радянських та «кишенькових» урядових кіл проти національних рухів, що включали репресії та політичний тиск. У широкому контексті розглядається й естонський досвід, який підходить для порівняльного аналізу [14].

Серед фундаментальних чільне місце займають аналітичні праці та автореферати.

На рівні аналітичних досліджень Ю.М. Тищенко (2022) розглядає інституційні трансформації пострадянських країн Балтії, відзначаючи, що стійкість естонських демократичних інститутів базується на традиціях громадянського опору радянській владі [15].

У авторефераті В.О. Діденка «Трансформація ідентичності в країнах Балтії після розпаду СРСР» (2022) простежується логіка спадковості — від радянського періоду до постнезалежного державотворення, що безпосередньо перегукується з темою статті про національно-демократичний рух в умовах радянізації. Серед висновків заслуговують на увагу наступні: формування національної ідентичності відбувається за рахунок активізації мови та культури корінного населення після відновлення незалежності; політика громадянства, включно з адаптацією чи інтеграцією російськомовної меншини, впливає на соціальну когезію та самоусвідомлення національних спільнот; зовнішньополітичні орієнтації (інтеграція до ЄС та НАТО) підсилюють європейську ідентичність, формуючи нове політичне самовизначення; визначальним фактором трансформації є поколінний контраст: старші надалі зберігають радянську пам'ять, тоді як молодші покоління орієнтовані на незалежність і європейські цінності; збереження певних радянських ідентичностей у частини населення може впливати на конфлікти культурних та мовних моделей, що є важливим для розуміння пострадянських суспільств [16].

В останні п'ять років суттєво збільшилась кількість **загальноісторичних, оглядових та тематичних статей**, що за своєю спрямованістю дотичні до

проблем, які розглядаються у статті авторів.

Так дослідниця Т.В. Орлова у 2024 р. опублікувала у журналі «Проблеми всесвітньої історії» статтю під назвою «Пострадянська Естонія: досвід демократичних трансформацій». Авторка подала об'ємний цілісний виклад пострадянських трансформацій в Естонії та виокремила роль демократичного дискурсу, що був започаткований ще у 1980-х рр. Тетяна Володимирівна доказово ствердила, що історичний досвід боротьби за незалежність формував сучасні цінності політичної культури, а радянська спадщина — ментальні межі реформ [17].

Важливу роль мають і праці Н.В. Борисової – «Балтійський шлях до свободи: досвід ненасильницького спротиву радянській системі» (2021) та О.Ю. Кучерук – «Політика радянзації у країнах Балтії (1940–1950-ті рр.» (2022), (2020). Перша авторка розглядає феномен «Балтійського шляху» у широкому контексті національних рухів та наголошує на спільності стратегій культурно-громадських ініціатив та ролі інтелігенції як провідника національно-демократичних ідей [18]. Друга авторка провадить вивчення та структурування радянської політики в Балтійських республіках, показує механізми пристосування місцевих еліт до радянської системи. Останній аспект допомагає зрозуміти витоки пізнішого демократичного опору [19].

Тематика пам'яті, ідентичності та декомунізації у Прибалтиці постала предметом дослідження двох наступних наукових доробок.

Так, І.І. Мудрієвська (2023) у своєму дописі «Подолання тоталітарного спадку в Естонії нап. XX — поч. XXI ст.» на основі узагальнення досвіду суспільства в Естонії у подоланні тоталітаризму та докорінних змін колективної пам'яті показує, що естонська модель поєднує декомунізацію з інституційним розвитком демократії в державі [20]. Такий же напрям обрав і О.Г. Савчук (2023). Порівняльний аналіз політики пам'яті в країнах Балтії та з українською дозволив йому наголосити, що «естонський сценарій» постав найбільш послідовним прикладом інтеграції історичної пам'яті в систему національної безпеки [21].

Підводячи підсумок українським дослідженням за визначеною тематикою,

можна стверджувати наступне: 1) в останні роки сформувалася єдина схема підходів до висвітлення естонського досвіду як складової загальноприбалтійського, який базується на поєднанні політичного аналізу з культурно-цивілізаційним виміром, а також прагнення показати універсальність балтійського шляху до свободи; 2) гостро відчувається відсутність специфічних наукових комплексних праць, що системно реконструюють розвиток національно-демократичного руху Естонії у 1940–1990 рр.

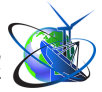
Висновки.

Акцент на дослідження національно-демократичного руху у період, що визначений для вивчення, дозволяє заповнити важливу прогалину: хоча багато праць присвячено періоду відновлення незалежності (1988-1991) або пострадянському розвитку, менше уваги приділено тернистому, багатостраждальному становленню національного руху у часи радянської – 1940 – 1990 рр. Це стосується як у цілому Прибалтійських країн, так і кожної з них. Важіль уваги при цьому потрібно звернути на особливості прояву національно-демократичних рухів в кожній з них.

Назріла необхідність виявити його дієвість та специфіку стосовно ліквідації «радянщини» в Естонії та набуття нею суверенітету та повної реалізації становлення демократичною правовою державою. Автори ставлять перед собою з урахуванням викладеного завдання наступним етапом роботи над темою визначити підготовку монографічного дослідження.

Література:

1. The Singing Revolution — historical background (official/popular resources). History Estonia's 5,000+ Year Journey. URL https://singingrevolution.com/about/history/?utm_source=chatgpt.com
2. Eesti Mälu Instituut (Estonian Institute of Historical Memory). URL https://mnemosyne.ee/en/activities2/research/?utm_source=chatgpt.com
3. Fraser Institute (analytical report). – URL [https:// Fraser Institute](https://fraserinstitute.org/)
4. LSE Ideas / analytical report (2022). URL <https://lse.ac.uk>

5. ResearchGate, 2024–2025 (*Generational and mobilization research — repository materials*). URL [https:// ResearchGate](https://ResearchGate)
6. *The Struggle for Official Recognition of «Displaced» Group Memories in Post-Soviet Estonia*. Central European University Press. URL [https:// books.openedition.org](https://books.openedition.org)
7. Ethnic Fear. *The Communist Science on Nationalities, and the Estonian National Movement from the 1970s to 1980s*. // *Border Fears in the Baltic Sea Region since 1918*. Brill. 2023. URL [https:// brill.com](https://brill.com)
8. Pettai, Vello (ed.). *Demographic Continuity and Constitutional Politics in the Baltic Restorations // Post-Communist Transformations in Baltic Countries*. SpringerLink, 2023: pp. 61-78. URL [https:// link.springer.com](https://link.springer.com)
9. Tõnismann, Teele. *Research Funding Reforms in the Baltic States: Institutional Heritage, Internationalisation and Competition from 1988 to mid-2010*. PhD Thesis, University of Toulouse / TalTech. 2023.
10. Hackmann, Jörg. *Baltic National Movements, 1986-1992. Origins, Trajectories, Agendas*. *Studies on National Movements*. Vol. 6, No. 1 (2020): URL [https:// openjournals.ugent.be](https://openjournals.ugent.be)
11. Rahi-Tamm, Aigi. *The Estonian ‘Little Singing Revolution’ of 1960: From Spontaneous Practices to Ideological Manipulations*. *East Central Europe*, Vol. 49, No. 2-3 (2022): pp. 152-174. URL [https:// brill.com](https://brill.com)
12. Pentikäinen, Juha. *From an «Army of Historians» to an ‘Army of Professionals»: History and the Strategic Culture in Estonia». *Scandinavian Journal of Military Studies*. 2021/2022. URL <https://sjms.nu/articles/10.31374/sjms.37>*
13. Tartu/Estonian historiography studies. URL <https://www.bing.com/search?q=Tartu%2FEstonian+historiography+studies&pc=GD01&form=GDAVST&ptag=3503>
14. Кириленко С. В. *Національні рухи в Центральній Європі у 1950–1980-ті рр.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 248 с.
15. Тищенко Ю. М. *Суспільні трансформації в пострадянських країнах Балтії: інституційний аспект*. Київ: НІСД, 2022. 56 с.

16. Діденко В. О. *Трансформація ідентичності в країнах Балтії після розпаду СРСР* : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2022. 20 с.
17. Орлова Т. В. *Пострадянська Естонія: досвід демократичних трансформацій // Проблеми всесвітньої історії*. 2024. №1. С.45–61.
18. Борисова Н. В. *Балтійський шлях до свободи: досвід ненасильницького спротиву радянській системі // Європейські історичні студії*. 2021. № 9. С. 76–90.
19. Кучерук О. Ю. *Політика радянзації у країнах Балтії (1940–1950-ті рр.) // Український історичний журнал*. 2022. № 5. С.33–52.
20. Мудрієвська І. І. *Подолання тоталітарного спадку в Естонії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. // Наукові записки ІУ НАНУ*. 2023. № 19. С.112–128.
21. Савчук О. Г. *Політика пам'яті у країнах Балтії: між декомунізацією і європеїзацією // Східноєвропейський історичний вісник*. — 2023. — № 30. — С. 118–133.

Abstract. The article is dedicated to highlighting the issues concerning the peculiarities of the emergence and development of the national-democratic movement in Estonia during the period of Sovietisation from 1940 to 1990. Significant attention is given to source studies and historiographical reviews. The focus is on examining and analysing foreign sources and English-language and Ukrainian scholarly publications. The sources are held in scientific and official institutions. A prominent place among them is occupied by "The Singing Revolution" – a historical account that provides a concise but informative overview of the chronology of events from 1987 to 1991 and describes the role of cultural practices in the national-democratic movement. Among other institutions, the Estonian Institute of Historical Memory (Eesti Mälu Instituut (Estonian Institute of Historical Memory)) is noted. It holds materials important for analysing memory politics. Documents from the Fraser Institute are also valuable – collections concerning the socio-political prerequisites of Estonia's post-Soviet development, published in 2022–2024.

LSE Ideas – also analytical reports – collections and reports on the Baltics and contain useful comparative material for sections on the nature and consequences of national-democratic mobilisation. ResearchGate, 2024–2025 (Generations and Mobilisation Research — repository materials) — provide examples of biographical/micro-cohort approaches to studying national opposition; important for methodology (how to reconstruct the social base of movements). The analysis of publications is structured according to the following criteria: 1) foreign and Ukrainian; 2) fundamental and others; 3) thematic orientation. This contributed to a deeper study of the problem and to defining the nature and specifics of further scientific investigations for the preparation of a monographic study.

Key words: The national-democratic movement, the period of Sovietisation, features of the movement in Estonia, "The Singing Revolution", Estonian Institute of Historical Memory (Eesti Mälu Instituut), monographic studies.

Статтю надіслано: 25.10.2025 р.

© Карташов М.О., Михайлюк В.П.